

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De rechtvaardiging, moraliteit en ethiek van de oorlog in het Judaïsme

Het beslissende visioen van Israël is dat zwaarden worden omgesmeed tot ploegscharen, maar de harde werkelijkheid waarin we nu leven is niet zonder geweld. De Torah is niet pacifistisch. Zij staat een defensieve en afschrikwekkende oorlog tegen onacceptabel willekeurig geweld toe. De oorlogen van Israël sinds 1948 (met uitzondering van de langdurige Libanese oorlog van 1981) vallen onder de categorie defensieve oorlogen. De rechtvaardiging hiervoor is dat Israël volgens internationale wetgeving recht heeft op verdedigbare grenzen. Slechts de gebieden die vreedzaam via internationale erkenning onder Ezra gekoloniseerd werden, tellen mee als 'heilig' Land.

door rabbijn Tzvi Marx

Directeur van de Folkertsma Stichting voor Talmudica in Hilversum en docent op de Radboud Universiteit in Nijmegen.

‘ER IS EEN TIJD VOOR OORLOG EN ER IS EEN TIJD VOOR VREDE,’ (Pred. 3:8) zegt de wijze koning Salomo. Hij koos zijn woorden zeer zorgvuldig en zei niet ‘Er is een tijd om oorlog te *voeren* en een tijd om vrede te *sluiten*’ op de manier waarop hij later in hetzelfde vers zegt ‘er is een tijd om lief te hebben en een tijd om haat te voelen’. Deze laatste manier van formuleren suggereert dat menselijke relaties van liefde of haat niet opgedrongen, maar actief gekozen worden. Oorlog en vrede daarentegen worden niet aangeduid met werkwoorden, maar met zelfstandige naamwoorden, alsof hij daarmee wil laten doorschemeren dat ze veroorzaakt worden door krachten die de beheersing en het begrip van de mensen te boven gaan. Sommige politieke denkers verwarren de liefde en haat die individuele mensen voelen met oorlog en vrede, die ingewikkelde collectieve gees-

testoestanden waarbij factoren meespelen als geschiedenis, theologie, politiek, economie en massapsychologie. Ze denken parallellen te kunnen trekken tussen de processen van de macrokosmos en die van de microkosmos, maar degraderen zo de complexiteit van collectieve processen tot het daarmee vergeleken veel eenvoudigere raamwerk van individuele relaties. Hierbij stellen ze de zaken verkeerd voor en ondermijnen zo het proces van de vredesstichting.

Bemiddeling in het strijdperk van oorlog en vrede is geen workshop in 'interpersoonlijke relaties' waarin paren die in liefde met elkaar verbonden

*In de situatie van
Israëliërs en Palestijnen de
psychologie van de 'love-ins'
toepassen is ongeveer net
zo nuttig als een kale man
shampoo cadeau doen*

zijn kunnen leren hoe ze over emoties moeten praten. Bij volkeren (bijvoorbeeld de Israëliërs en de Palestijnen) gaat het over twee groepen mensen die elkaar tot op het bot wantrouwen hoewel ze onlosmakelijk aan elkaar geketend zitten, omdat ze nu eenmaal in hetzelfde gebied wonen. Zij hebben geen liefde nodig, maar vredesstichting.

In deze situatie de psychologie van de 'love-ins' toepassen is ongeveer net zo nuttig als een kale man shampoo cadeau doen. 'Het zwaard omsmeden tot een ploegijzer' (Jes. 2:4) is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Zelfs de christenen, die aangespoord werden door het ideaal hun vijanden 'lief te hebben', waren pragmatisch genoeg om hun volgelingen te leren dat de messiaanse Verlosser 'niet gekomen is om op aarde vrede te brengen, maar het zwaard'¹ en zij adviseerden degenen die geen zwaard hadden 'uw mantel te verkopen en zich een zwaard aan te schaffen'.²

OORLOG IS EEN 'INDIEN'

Judah de Vrome, een middeleeuwse Joodse mysticus, verhaalt over zijn verheven ontvanging van internationale moraliteit: 'Op de Dag des Oordeels zal de Heilige, gezegend zij Hij, de naties ter verantwoording roepen voor elke overtreding van het gebod "Heb u naaste lief zoals uzelf" waaraan zij zich schuldig gemaakt hebben in hun bejegening van de ander.'³ Ongetwijfeld zullen de oorlogen die de mensheid gevoerd heeft op nummer 1 van deze lijst met overtredingen prijken.

De Torah leidt haar hoofdstukken over oorlog in (Deut. 20:1 en 21:1) met de woorden '*ki tetzeh la'milchama*'. Dit kan vertaald worden als '*wanneer*' of als '*indien*' u ten strijde trekt. Dit lokt natuurlijk de vraag uit: is oorlog

een noodzakelijke of een facultatieve fase in de menselijke ontwikkeling? Is oorlog een onvermijdelijk of slechts een *mogelijk* kenmerk van onze geschiedenis? ‘Sommigen beweren dat oorlog het kind van de beschaving is, anderen dat oorlog voortkomt uit de primitieve menselijke aard. Maar één ding is duidelijk; oorlog is altijd al de scheidsrechter geweest als andere manieren om tot overeenstemming te komen hebben gefaald.’⁴ Ofwel in de taal van de Talmoed ‘*kol de'alim gevar*’ (het recht van de sterkste)⁵ als het gaat om conflicten die niet opgelost kunnen worden door bewijs en/of door over principes te discussiëren. De kans dat een mens vandaag de dag direct of indirect verstrikt raakt in een oorlog, is beslist groter dan vroeger, zeker niet kleiner. Het meest wanhopige dat een mens kan doen, is zijn toevlucht nemen tot geweld of oorlog; het betekent dat de communicatie gefaald heeft en de ontmenselijking van de ander begint.

GOD IS (SOMS) EEN KRIJGER

Zeer opvallend in de Heilige Schrift is de goddelijke ambivalentie: God als een drijvende kracht voor vrede, maar ook als Krijger. Jazeker, God kan een gevaarlijk werkwoord zijn.⁶ Hij is een verwarrende figuur in de bijbelse werkelijkheid, en verschijnt in verschillende gedaantes.⁷

Het schijnt behoorlijk riskant te zijn om deel uit te maken van zijn ‘koninkrijk van priesters, een heilig volk’ (Ex 19:6). Want de goddelijke aanwezigheid is snel boos en reageert nogal eens overdreven met dodelijke bliksemschichten. Goddelijke toorn veroorzaakt een behoorlijke schok bij hen ‘die in de goddelijk aard niets anders zien dan goedheid, vriendelijkheid, liefde en een soort vertrouwelijke intimiteit’.⁸

God als de bron van zowel geweld als mededogen stelt ons (die proberen ‘God na te volgen’) voor moeilijke keuzes. Soms houdt het navolgen van God in dat we gebruik moeten maken van geweld, oorlog, verzet. Soms is oorlog de enige manier om bepaalde misstanden recht te zetten. In een niet-verloste wereld kunnen we niet eeuwig met groot misbaar onszelf op de borst slaan in *mea culpa* over het geweld dat we noodgedwongen gebruiken in onvermijdelijke kwalijke omstandigheden.

OORLOG ALS NOODZAAK

Geweld (moord en zeer beslist oorlog) laten een verschrikkelijke vlek achter op de hele samenleving en dan vooral op de directe omgeving. ‘Het Land kan niet gezuiverd worden van het bloed dat erin vergoten is; bezoedel het land niet waar je woont, waar Ik ook woon; want de Heer leeft tussen de kinderen van Israël.’⁹

De Talmoed concludeert uit deze tekst dat moord ‘het land bezoedelt en ervoor zorgt dat de Shechina (goddelijke aanwezigheid) zich terugtrekt uit

Toch is de Torah niet pacifistisch. Zij staat doden in gerechtvaardigde oorlogen toe

Israël’. Toch is de Torah niet pacifistisch. Zij staat doden in gerechtvaardigde oorlogen toe (Deut. 20). Het is geen toeval de ‘Tien Woorden’ (beter bekend als de ‘Geboden’, Ex. 20:13) niet ‘*lo taharog*’ maar ‘*lo tirtzach*’ voorschrijven. De juiste vertaling

daarvan is ‘moord niet’ en dus niet, zoals vaak verkeerd vertaald wordt ‘vergiert geen bloed’ (*tishpoch dam*) of ‘dood niet’ (*taharog*).¹⁰

De profeet Jesajah mag dan wel dromen over de tijd dat vele volkeren ‘hun zwaarden zullen omsmeden tot ploegijzers en hun speren tot snoei-messen. Geen volk zal nog het zwaard trekken tegen een ander volk, geen mens zal meer weten wat oorlog is’ (Jes. 2:4), maar de rabbijnse wijzen waren verstandig genoeg om het verschil te onderkennen tussen eschatologische visioenen en de dagelijkse non-messianistische werkelijkheid. Geweld kan niet zo gemakkelijk weggeredeneerd worden. De Torah staat hier voorzichtig het gebruik van geweld in sommige oorlogen toe, maar alleen als de hoogste rechtbank en het politieke leiderschap er toestemming voor hebben gegeven.¹¹

OORLOG IS GEEN MESSIANISTISCHE ONDERNEMING

Rabbijn Yitzhak Reines, (gestorven in 1915) was de grondlegger van de Mizrachi, een religieuze zionistische beweging. Voor hem gold: ‘de essentie van de Torah is Tikkun, ofwel de ethische verbetering die uiteindelijk tot doel heeft de cultuur van het Zwaard uit te roeien.’¹² Hij leerde zijn volgelingen dat het gedrag van een persoon ‘zuiver rationeel moet zijn, met de wet van de Torah als leidraad en niet de wet van de vuist en lichamelijke kracht’ (ibid.).

Hoe rechtvaardigde Reines het politiek-religieuze zionisme dat de ‘cultuur van het Zwaard’ aannam (in de noodzakelijke defensieve oorlogen tegen de agressieve Arabische burenen)? Door het zionisme niet te bekijken door een metafysische of messianistische bril. Het was voldoende dat het politiek zionisme de veiligheid van het Joodse volk verbeterde zonder het toe te hoeven schrijven aan messianistische kenmerken. ‘De Torah accepteert de strijd om te overleven met wettelijk toegestane middelen en het is een *mitzveh* (goede daad), zelfs een plicht om deze strijd aan te gaan... Het zionistische ideaal vertoont niet het geringste teken of kenmerk van het verlossingsconcept en heeft daar ook helemaal niets mee van doen...’¹³

Deze manier van denken werd en wordt niet gedeeld door alle religieuze Joden. Omdat Reines het zionisme beschouwde als een puur pragmatische onderneming, niet als een messianistische, was het noodzakelijke gebruik van geweld ter verdediging geen principieel religieus probleem en ondermijnde het zijn religieuze visioen voor de uiteindelijke vrede ook niet.

Interessant genoeg vatte Reines het bevel om ervoor te zorgen dat ‘niets op aarde nog aan het volk van Amalek herinnert’ (Deut. 25:19) net als de meeste klassieke commentatoren¹⁴ op in een psychologische en niet zo-zeer historische betekenis. Amaleks vijandigheid ten opzichte van Israël is een teken van de haat tegen het messianistische visioen van liefde, broederschap en kameraadschap in de menselijke samenleving waarnaar het Joodse volk streeft. Over Amalek triomferen (Ex. 17:8-16) geeft uitdrukking aan de hoop en het geloof dat deze Joodse ideeën in de toekomst zullen overwinnen. Net als andere eigentijdse wetenschappers vatte Reines het bevel om de herinnering aan Amalek uit te wissen op als een oproep om totalitaire ambities uit te roeien; het was geen oproep tot volkerenmoord,¹⁵ zoals een letterknecht het misschien op zou vatten. Hoe zouden anders de kleinkinderen van Haman, een afstammeling van de Amalek, de Torah kunnen bestuderen in de jesjiva van B’nei Brak zoals de Talmoed meldt,¹⁶ als de Amalekieten letterlijk gedecimeerd hadden moeten worden?

VERPLICHTE EN FACULTATIEVE OORLOGEN

De Torah heeft het over oorlog in algemene termen (Deut. 21 ff), maar de Talmoed maakt onderscheid tussen een oorlog die *milchemet mitzva* (verplicht) en een oorlog die *milchemet reshut* (facultatief) is.¹⁷ Verplichte oorlogen zijn onder meer de oorspronkelijke oorlog van Jozua om Kanaän te veroveren (zie

verderop in de tekst), de eeuwige oorlog tegen Amalek (Deut. 25:19) en oorlogen ter zelfverdediging of om te overleven. Amalek viel zonder enige hoop op profijt een hulpeloos volk aan dat nog maar net vrijgelaten was (Ex. 17:8-16). Dat soort agressie werd symbolisch voor onacceptabel willekeurig geweld dat een defensieve en afschrikkende oorlog rechtvaardigt,

net als de moderne oorlog tegen het terrorisme van al-Qaida.¹⁸

Facultatieve oorlogen zijn oorlogen zoals koning David ze voerde om de grenzen van Israël uit te breiden. De bijbelse koning heeft veel bevoegdheden om defensieve oorlogen te voeren en minder bevoegdheden om offen-

De oorlogen van Israël sinds 1948 (met uitzondering van de langdurige Libanese oorlog van 1981) vallen onder de categorie defensieve oorlogen

sieve oorlogen te voeren. Daarvoor heeft hij de toestemming nodig van de Sanhedrin (het hoogste gerechtshof), een eis die bedoeld is om de ambities van megalomane heersers te beteugelen. De oorlogen van Israël sinds 1948 (met uitzondering van de langdurige Libanese oorlog van 1981) vallen onder de categorie defensieve oorlogen. De Israëlisch-Amerikaanse journalist en politiek analist Daniel Diker schetst de rechtvaardiging in internationale wetgeving voor ‘verdedigbare grenzen’ in de huidige Israëlische kwestie.¹⁹ Generaal Yigal Allon, de Israëlische staatsman en militair bevelhebber, was de eerste die deze rechtvaardiging op grond van nationale zelfverdediging verder uitwerkte. De Torah biedt heel veel mogelijkheden om onder de dienstplicht uit te komen als het gaat om facultatieve oorlogen. Pasgetrouwen worden zelfs een heel jaar vrijgesteld (Deut. 24:5). Als de oorlog zeer dichtbij komt — ‘voor het tot een treffen komt’ — moeten de officieren hun soldaten herinneren aan hun rechten op vrijstelling die voorrang hebben boven hun militaire verplichtingen. Ook de normale bezigheden voor de teelt en productiviteit krijgen voorrang (Deut. 20:5-7). In een verplichte oorlog vervalt deze volgorde van prioriteiten: ‘Allen moeten vertrekken, zelfs de bruidegom moet zijn vertrek verlaten en de bruid haar baldakijn’²⁰ (Mishna Sotah 8:7; BT Sotah 44b).

REDENEN OM OORLOG TE VOEREN

De oorsprong van geweld en oorlog vinden we terug bij Genesis. Volgens de Tenach (Hebreeuwse Bijbel) was de idyllische vrede van de Tuin van Eden van zeer korte duur. ‘Kaïn viel zijn broer aan en sloeg hem dood’ (Gen. 4:8). Dit was niet alleen de allereerste moord en broedermoord, maar ook de allereerste oorlog. Zoals Montgomery opmerkt: ‘Zelfs de overblijfselen van de allereerste menselijke beschavingen tonen aan dat ook toen al oorlog altijd aanwezig was.’²¹

De rabbijnse *midrasj* (uitlegliteratuur)²² die zich bezighouden met de eerste bijbelse moord (op Abel door Kaïn) geven verschillende oorzaken voor deze onenigheid.

“Kom,” zeiden ze, “laten we de wereld verdelen.” De een nam het land, de ander de roerende goederen. De eerste zei: “Je staat op mijn land,” waarop de ander antwoordde: “Je draagt mijn kleren.” De een zei: “Kleed je uit;” de ander zei daarop: “Vlieg toch op (van mijn land).” Door deze ruzie “stond Kaïn op tegen zijn broer Abel, etc”. Met andere woorden, de oorzaak was economische wedijver die naar immorele grenzen werd opgerekt.

Een andere opvatting die door R. Joshua van Siknin aan R. Levi toegeschreven wordt:

‘Beiden namen land en beiden namen roerende goederen, maar waar

maakten ze ruzie over? De een zei: “De Tempel moet op mijn land gebouwd worden,” terwijl de ander zei: “Hij moet op mijn land gebouwd worden.” Door deze ruzie “stond Kaïn op tegen zijn broer Abel, etc”.’

Met andere woorden, het was een ideologisch of godsdienstig conflict.

Een derde motief wordt toegeschreven aan R. Judah b. Rabbi: ‘Hun ruzie ging over de allereerste Eva.’ Met andere woorden, dit is het rabbijnse equivalent van de Griekse Helena voor wie duizend oorlogsschepen te water werden gelaten.

Deze discussie over de vermeende oorzaken van deze oergewelddaad kan gezien worden tegen de achtergrond van de vernedering of het als zodanig ervaren verlies van waardigheid, dat de onderliggende oorzaak is van Kaïns gewelddadigheid. Zijn offer aan God is afgewezen terwijl dat van Abel wel geaccepteerd wordt (Gen. 4:4-5). ‘Vernedering is de meest onderschatte kracht in zowel internationale als in menselijke relaties,’ schrijft de New York Times journalist Tom Friedman. ‘Als mensen en naties vernederd worden, gaan ze wild om zich heen slaan en laten ze zich in met extreem geweld.’²³ God probeert Kaïn ervan te overtuigen dat het in zijn macht ligt ‘het goede te doen’ en moedigt hem aan om ‘sterker te zijn dan de zonde’. (Gen. 4:7). Maar in plaats van naar zichzelf te kijken en naar zijn eigen mogelijkheden om zichzelf te verbeteren, valt hij zijn broer aan en geeft hem de schuld van zijn falen.²⁴ Op dezelfde manier ‘geven terroristen er de voorkeur aan hun media te gebruiken om anderen van al hun problemen de schuld te geven, niet om een eerlijk debat aan te moedigen’. Hun verlies van eigenwaarde doet ze in woede ontsteken en dit ‘leidt ertoe dat sommigen onder hen zich bij gewelddadige groepen aansluiten en uitvallen naar de wereld’.²⁵

GEESTELIJKE VOORBEREIDING OP OORLOG

Tegen wie trekt u ten strijde? ‘Tegen uw vijanden,’ (ibid.) dat wil zeggen, tegen hen die ‘in uw ogen als vijanden moeten zijn: betoon hen geen medelijden want zij zullen u geen medelijden betonen’. Oorlog is niet de normale gang van zaken. Mensen hebben mentale voorbereiding en militaire training nodig voor ze hun aangeboren afschuw voor deze verschrikking kunnen overwinnen. ‘Het is van vitaal belang dat u begrijpt dat veldslagen voornamelijk gewonnen worden in de harten van de mens’.²⁶ God als een bron van rechtvaardiging gebruiken, kan zulke innerlijke kracht oproepen. ‘Luister, Israël, vandaag bindt u de strijd aan met de vijand’ (Deut. 20:1). Zo begint de toespraak van de Oorlogspriester (*Kohen Moshiah Milchama*), die de bijbelse legerpriester vergezelt. Hij herinnert hen aan de uittocht uit Egypte. De zekerheid dat hun doel is gesanctioneerd door

deugdzame rechtvaardigheid (*mishpat tzedek*) is een bron van morele kracht die hun angst in bedwang kan houden (ibid.). Daarom volgt deze perikoop over oorlog op de verhandeling over de aanstelling van rechters (Deut. 16:8 ff) ‘om u te zeggen dat als u voor een zuivere rechtspraak zorgt, u erop mag vertrouwen dat indien u ten strijde trekt, u zult overwinnen’.²⁷

* * *

De houding van de soldaat wordt ook harder als de vijand ontmenselijkt wordt. Rashi citeert het onderscheid dat de Talmoed maakt tussen verschillende soorten vijanden²⁸: vreemde landen en de eigen landgenoten. De eerste groep ‘zal geen medeleven met u betonen’, terwijl over de tweede groep, zoals Judah tegen Israël, gemeld wordt: ‘Speciaal daartoe aangewezene mannen namen de gevangenen onder hun hoede. Met wat in de buit voorhanden was, kleedden ze degenen die naakt waren. Ze kleedden en schoeiden ze, gaven ze te eten en te drinken, verzorgden hun wonden en zetten degenen die moeizaam voortstropelden op ezels. Zo begeleidden ze hen tot aan de palmstad Jericho’ (11 Kron. 28:15). Of dit onderscheid ook daadwerkelijk gemaakt werd, laten we maar aan de oorlogshistorici over. Het menselijk vermogen tot ongehoorde wreedheden tijdens burgeroorlogen kan niet ontkend worden. Hier is het belangrijkste dat deze propaganda de vechtlust van de soldaten oppept.

De Oorlogspriester behandelt hier ook hun zorgen over de komende slag (Deut. 20:3). Vier angstopwekkende tactieken die zeer gebruikelijk waren in de Oudheid komen hier aan bod:

‘Verlies de moed niet — als u de paarden hoort hinniken en de zwaarden geheven ziet!

Wees niet bang — als u de schilden hoort dreunen en de soldaten ziet komen aanstampen!

Beef niet — bij het geschal van de trompetten!

Raak niet in paniek — als u de strijdkreten hoort!’²⁹

Hij doet zeer neerbuigend over de capaciteiten van de vijand. Dus die ‘paarden en strijdagens’ die u op u af ziet komen, deze termen ‘*soes va’rechev*’ worden in het enkelvoud geschreven, waarmee gesuggereerd wordt dat hoe groot de strijdkrachten ook mogen zijn vanuit een militair oogpunt ‘in Mijn ogen zijn zij allen slechts als één paard’.³⁰

Generaal Montgomery wist het ook: ‘de echte kracht van een leger is, en moet ook zijn, vele malen groter dan de som der delen; deze extra kracht komt uit moraal, uit vechtlust, wederzijds vertrouwen tussen de leiders en de volgelingen en door vele andere ongreijpbare geestelijke kenmerken.’³¹ De onderlinge afhankelijkheid van de soldaten is een motiverende factor, maar kan ook erg demotiverend werken. Als de moed van een enkele soldaat hem in de steek laat, is het beter hem weg te laten gaan dan hem te

dwingen in het leger te blijven, ‘anders verliezen de anderen misschien ook de moed’ (Deut. 20:8).³²

DE OVERWINNING VIEREN?

Mag men de nederlaag van een vijand vieren? Mozes en de Israëlieten verheugden zich over de vernietiging van de Egyptische cavalerie en strijd-wagens toen ze in zee ten ondergingen: ‘Ik wil zingen voor de Heer, zijn macht en majesteit zijn groot!’ (Ex. 15:1). De Shirat HaYam (Lied van de Zee) is een uitbarsting van pure vreugde omdat de dreigende vernietiging afgewend is: ‘Zijn naam is Heer, hij is een krijgsheld/... Wie onder de goden is uw gelijke, Heer?’ (vv 3, 6, 11, 13). Hier is Gods wraak op de vijand de reden voor een feestje, zodat zelfs Miriam de verleiding niet kan weerstaan om te dansen en te zingen: ‘paarden en ruiters wierp hij in zee’ (v. 20).

De geleerde Beruriah, echtgenote van R. Meir, dacht daar heel anders over. ‘Zondaren (cha’ta’im) zullen van de aardbodem verdwijnen, onrechtvaardigen zullen niet meer bestaan’ (Ps. 104:35). Zij protesteerde toen hij om de dood van sommige buurtgangsters bad. De psalmist (104:35) zegt niet: ‘Laat de *chot’im* (de zondaren) verdwijnen, maar laat de *chata’im* (de zonden) verdwijnen.’ Bid voor de rehabilitatie van de zondaren doordat ze berouw krijgen in plaats van je te verheugen over hun vernietiging.³³ Dit klopt met de leerstelling ‘Verheug je niet over de val van je vijand, juich niet als hij ten ondergaat. Want de Heer ziet het en keurt het af, en laat zijn woede op je vijand varen’ (Spreuken 24:17). Abraham Ibn Ezra legt hier uit dat een mens zich niet over Gods ordonnantie mag verheugen, zelfs niet als die zijn vijanden treft. De Rabbag (R. Levi ben Gershon) beschouwt het als slechte karaktervorming om de rampspoed van een ander te vieren, zelfs als deze verdiend is.

Mag een mens blij zijn als zijn vijanden vernietigd worden, zoals de psalmisten het uitdrukken (Psalmen 137: 8-9)? Het is niet eenvoudig om blij te zijn over de vernietiging van een dreiging voor de beschaafde wereld en je tegelijkertijd te realiseren dat het tekortschieten van de zondaren (waarvoor ze vernietigd moesten worden) het tekortschieten van ons allen is.

DE OORLOGEN VAN JOZUA: VERLOREN PARADIGMA

Het was duidelijk dat de verovering van Eretz Israel (‘het Land Israël’) meer was dan alleen een lichamelijk-militaire uitdaging. De cultuur van Kanaän werd beschouwd als idolaat en immoreel, zodat men deze verjaging van het heidendom zag als de sleutel tot een succesvolle bezetting en kolonisatie voor de langere termijn door de Israëlieten. Dus kregen de Israëlieten

als instructie: ‘Nee, dit staat u te doen: u moet hun altaren slopen en hun gewijde stenen verbrijzelen, hun Asjerapalen omhakken en hun godenbeelden verbranden’ (Deut. 7:5, 12:3). Als u het land binnengaat, moet u de juiste omstandigheden scheppen voor geestelijke zingeving, zelfs als u het druk heeft met urgente economische en beveiligingsproblemen. Dus ‘Nadat Jozua het hele land veroverd had, zoals de heer aan Mozes had opgedragen, gaf hij het Israël als grondgebied volgens de indeling in stammen. Hiermee eindigde de oorlog’ (Joz. 11:23).

* * *

Deze verovering roept twee moreel-religieuze vragen op:

- 1 Hoe kan iemand de ethische en morele eisen van de Torah in overeenstemming brengen met de verdrijving van de inheemse bevolking van hun land (etnische zuivering in moderne termen), om maar niets te zeggen over het bijbelse gebod: ‘U mag geen mens in leven laten’ (Deut. 20:6)? Wij zouden dit volkerenmoord noemen.
- 2 Hoe kan een mens dit soort goddelijk bevelen in overeenstemming brengen met een God die ‘liefdevol is, genadig, geduldig, trouw en waarachtig’ (Ex. 34:5) en aan wie Abraham de vraag stelt: ‘Hij die rechter is over de hele aarde moet toch rechtvaardig handelen?’ (Gen. 18:25)?³⁴

Een dergelijk standpunt op godsdienstige gronden verdedigen en geloven dat Gods bevelen in aan andere categorie vallen dan ethiek ‘wijst op een zeer diepgaande tweeslachtigheid’, volgens Noam Zohar in zijn kritiek op Bleich.³⁵

Het ethische bevel is de absolute kern van het religieuze bevel. Mozes heeft dit niet van Kant geleerd.³⁶ In het Judaïsme heeft zelfs God zich te

In het Judaïsme heeft zelfs God zich te houden aan ethische eisen en kan Hij openlijk bekritiseerd worden

houden aan ethische eisen en kan Hij openlijk bekritiseerd worden. Op drie momenten, zo vertelt de rabbijnse uitlegliteratuur ons, trotseert Mozes God en Hij antwoordt: ‘Je hebt me iets geleerd!’

Wat betreft oorlogsvoering, zei God: ‘Voer oorlog met Sichon.

Hoewel hij niet van plan is jou lastig te vallen, moet je hem uitdagen’. Zoals geschreven is: ‘De Heer zei: “Breek nu het kamp op en steek het dal van de Arnon over. Hierbij lever ik Sichon, de Amoritische koning van Chesbon, met zijn land aan je uit. Val aan, daag hem uit en neem zijn land in bezit”’ (Deut. 2:24).

Mozes weigerde. In plaats daarvan zond hij eerst boodschappers (ibid., v 26) om over vrede te onderhandelen. De Heilige zei tegen hem: ‘Op je leven,

Ik zal mijn eigen woorden terugnemen en die van jou bevestigen'; zoals beschreven staat: 'Voordat u een stad aanvalt, moet u eerst een vredesrege-ling aanbieden' (Deut. 20:10).³⁷ Zelfs met vijanden moet men eerst vrede zien te sluiten. Een keuze zoals Mozes die maakte, is niet vanzelfsprekend, want 'als mensen een vrije wil hebben en partners met God kunnen zijn in oorlog, kunnen zij ook Gods bevelen over oorlog ook de andere kant op buigen door veel meedogenlozer op te treden dan God zich ooit voor kon stellen'.³⁸ Mozes' beslissing om Gods bevel te verzachten, is precies dat: een morele keuze en geen dwingend bevel.

Ten eerste is oorlog niet de mogelijkheid die de voorkeur geniet, zelfs hier niet. De strenge teksten hierboven gaan over de methoden van oorlogsvoering die ingezet moeten worden tegen de naties die zich verzetten tegen vrede. Niet door belegering, maar door een snelle, totale oorlog. Een langzame belegering³⁹ kan de oorspronkelijke vastberadenheid van de Israëlieten verzwakken en de drang om de cultuur van afgoderij te vernietigen, die immers de onderliggende reden was om het Land binnen te vallen, ernstig ondermijnen.⁴⁰

Zelfs burgers zullen door deze strategie onvermijdelijk gewond raken (bijkomstige schade).⁴¹ Dit lijkt nog het meeste op het bombarderen van een terroristische rakettenfabriek in een woonwijk. De pacifistische opstelling, zodat dergelijke gevolgen vermeden worden, is niet per se de meer ethisch verantwoorde: de slachtoffers van een dictator worden op deze manier hulpeloos aan zijn wreedheden overgelaten. De overgave van de Kanaänitische steden wordt ingegeven door de *Kulturkampf* de tegen afgoderij zelf, die meer gekenmerkt wordt door haar perversiteit en immoraliteit dan door theologische verplichtingen. De Kanaänitische cultuur was geen idyllisch landelijk schouwspel met boeren en schaapherders. De kreten van Sodom stegen naar de hemel op zoals de kreten van de hysterische kinderen die aan Molech geofferd werden. De seksuele perversie en de menselijke bloedoffers verspreidden zich tot in de culturele omgeving. De opschepperige woorden van Adonibezek, de koning van Kanaän, zelfs nadat hij verslagen was, zijn veelzeggend: 'Ik heb aan mijn hof wel 70 koningen van wie ik de duimen en grote tenen heb afgehakt en die zich in leven houden met de kruimels onder mijn tafel' (Rechters 1:8).

Ten tweede bood Jozua vrede aan voordat hij het land met geweld inviel. Dit was een erfenis van Mozes (zie boven): 'De Heer had dit aan zijn dienaar Mozes opgedragen en Mozes had het aan Jozua opgedragen en Jozua voerde het uit. Hij liet niets achterwege wat de Heer aan Mozes had opgedragen' (Joz. 11:15-19). Van alle stammen in Kanaän accepteerden alleen de Gibeonieten vrede.

Ten derde weten de historici en theologen niet zeker in hoeverre de beschrijving van de oorlogen in het boek van *Jozua* historisch correct zijn en in hoeverre ze een idealisatie of een midrasj zijn over triomf, of zelfs wensdenken.

Voor ons is het belangrijker wat we vanuit een eigentijds perspectief uit dit boek kunnen halen. Met dit perspectief in het achterhoofd kunnen we zien dat de inheemse naties van Kanaän niet verdwijnen door menselijke pogingen, maar door goddelijk activisme: ‘De schrik voor mij stuur Ík voor jullie uit, Ík zal paniek zaaien onder elk volk waarmee jullie in aanraking komen, zodat al je vijanden op de vlucht slaan. Ook stuur Ík een zwerm horzels voor jullie uit, die de Chwiwwieten, de Kanaänieten, en Hethieten zullen verjagen’ (Ex 23: 27-8). En dan ook nog maar geleidelijk. ‘Ík zal het geleidelijk doen, totdat jullie met zo velen zijn dat je hun land in bezit kunt nemen’ (ibid. v. 29).

Wat al deze verklaringen gemeenschappelijk hebben, is de bezorgdheid dat Israël niet mag integreren met de inheemse stammen vanwege hun

Het juiste paradigma voor het eigentijdse perspectief op de staat Israël is niet het boek van Jozua, maar dat van de kolonisatie van het Land in de tijd van Ezra (het tweede gemenebest)

heidense waarden: ‘anders zouden ze jullie ertoe verleiden hun goden te vereren en tegen mij te zondigen en dat zou jullie ondergang zijn’ (Ex. 23:27-31). Of je het nu leest als een mythe of een geschiedenisboek, het boek van Jozua met al zijn oorlogen is geen fraai boek. We blijven hopen dat oorlogvoering niet langer het middel zal zijn waarmee gebieden verdeeld worden tussen volkeren. Indien Jesajahs visioen bewaarheid wordt — ‘Geen volk zal

meer het zwaard trekken tegen een ander volk’ — zullen Jozua’s vaardigheden als krijger/leraar in onbruik raken. Maar in de tussentijd gaat het boek Jozua over hoe de dingen nu eenmaal zijn in de wereld van de beperkte ruimte. En de praktische wijze mens moet in gedachten houden dat oorlog nog geen reliek uit het verleden is, zelfs vandaag de dag niet. We moeten niet toestaan dat onze illusies onze perceptie van de wereld sturen. ‘Van profeet tot priester, ieder pleegt bedrog. Ze zeggen: “Alles gaat naar wens... Nee, niets gaat naar wens!”’ (Jer. 6:14, 8:11)

Belangrijker nog, het juiste paradigma voor het eigentijdse perspectief op de Staat Israël is niet het boek van *Jozua*, maar dat van de kolonisatie van het Land in de tijd van Ezra (het tweede gemenebest) zoals die uitgebreid beschreven wordt in de Talmoed.

EZRA — NEHEMIA: EIGENTIJDSE PARADIGMA'S

De terugkeer van de joden naar het Land onder leiderschap van Zeubbabel, Nehemiah en Ezra in de zesde eeuw voor Christus met toestemming van de internationale Pax Perzië onder Cyrus de Perzische keizer (het enige en geaccepteerde internationale gezag van die tijd), vertoont parallellen met de vreedzame terugkeer naar het Land in onze tijd (11 Kron. 36:23; ook Ezra 1:2-5 en Nehemia 2:3-6). De beslissingen van de Volkerenbond (Mandaatplan) en de Verenigde Naties (29 november 1947) om het Land te verdelen tussen de Joden en de Arabieren werden alleen door de joden geaccepteerd, hoewel dat een groot compromis inhield. Het is het Ezra-Nehemiaparadigma dat telt voor de Maimonieden, het algemeen erkende halachische gezag.

‘Alle gebieden [in het Land] die veroverd werden door de Israëlieten die uit Egypte kwamen en oorspronkelijk [onder Jozua] gewijd werden, verloren daarna hun heiligheid toen het volk [Israëlieten] eruit verbannen werden. Dit komt doordat de eerste wijding, die alleen te danken was aan [militaire] veroveringen, alleen geldig was voor die tijd, en niet voor in de toekomst [*Kedoesja risjona kidsja le'sja'ata ve'lo kidsja le'atid lavo*]. Toen de bannelingen terugkeerden en een deel van het Land opnieuw koloniseerden [onder Ezra], wijdden ze het voor de tweede keer. Deze wijding zal eeuwig duren, zowel zolang het duurt [zolang als de kolonisten er wonen] en voor alle toekomstige tijden [zelfs als ze later nog eens verbannen worden {*Kedoesja risjona kidsja le'sja'ata ve kidsja le'atid lavo*}].’⁴²

Slechts de gebieden die *vreedzaam* via internationale erkenning onder Ezra gekoloniseerd werden, tellen mee als ‘heilig’ Land, een omschrijving die vandaag de dag van het grootste belang is.

CONCLUSIE

In principe ging het altijd om vrede en nooit om oorlog. Gods oorlogen waren niet gericht op wraak, maar op ‘genade, liefdevolle vriendelijkheid en vrede’ (Maimonieden, Mishne Torah, Wetten der Sabbat, 2:3). Het doel van de messianistische verwachting was niet dat Israël ‘heerschappij over de wereld kan uitoefenen, of heersen over de heidenen, of aanbeden wordt door de naties’, maar meer dat ‘*Israël vrij is om zich te wijden aan de Torah en haar wijsheid*’.⁴³

Niettemin moeten we onze visie op een leven met eigen waarden niet opgeven voor de illusie van een veilig leven ten koste van alles. Als oorlogen al nodig zijn, mogen ze alleen ondernomen worden om de hoogste waarden van de geest te behouden en nooit om zichzelf. De antieke profeet Mica (4:3) had een visioen: ‘Geen volk zal nog het zwaard trekken tegen een

ander volk... Ieder zal zitten onder zijn wijnrank en onder zijn vijgenboom, door niemand opgeschrikt.’

Gezien dit vredesethos van het zuiverste water neemt Israël de ont-nuchterende noodzaak van oorlog, als deze eenvoudigweg onvermijdelijk is, zeer ernstig.

Vertaler: Annemieke van Baal

Noten

- 1 NT Matt. 10:34.
- 2 NT Lucas 22:36.
- 3 Rabbijn J. Hertz (1965) *Pentateuch and Haftorahs*. Londen: Soncino Press, p. 563.
- 4 Montgomery, p. 14.
- 5 BT Baba Batra 34b (BT = Babylonische Talmoed).
- 6 Zie T. Marx (2002) voor meer over dit onderwerp.
- 7 De *Hachamim* (wijzen van de Talmoed) benaderen de veelvoud aan gedaantes van God met een ferm geloof in zijn uniekheid en beschouwen zijn verschillende afbeeldingen slechts als manifestaties van de vele facetten van zijn goddelijkheid. (Zie *Tenachon*, nummer 15, pp. 4-5 over goddelijk geweld.
- 8 Otto, p. 14.
- 9 BT Yoma 65a.
- 10 Dit verschil wordt over het hoofd gezien in Nederlandse vertalingen. Vertalingen als ‘Gij zult niet doodslaan,’ betekenen ‘doden’ en niet zozeer ‘vermoorden’. De Naardense vertaling is correct: ‘niet moorden’. In het vers ‘Indien iemand een mens doodt, mag de *moordenaar* alleen geëxecuteerd worden op basis van getuigen...u mag geen losgeld accepteren voor het leven van een *moordenaar*’ (Nu. 35:30) wordt het Hebreeuwse woord ‘*rotze’ach*’, dat ‘moordenaar’ betekent, vertaald met ‘doodslager’ in de Nederlandse vertaling, ook in de Naardense. De enige die het juist vertaalde met ‘moordenaar’ is rabbijn A. Onderwijzer (*Nederlandse Vertaling van den Penataeuch* Amsterdam, 1899, p. 49).
- 11 Deut. 20, 24 en Talmoed Sotah 42a ff. De doodstraf wordt toegestaan door het Hof bij ernstige misdaden zoals moord, ontvoering en verkrachting. Hierbij moet opgemerkt worden dat de doodstraf door de eisen van de Talmoed zeer moeilijk toe te passen is, eigenlijk bijna onmogelijk (Mishna Makkot 1:10). Zij wordt aan individuen ook toegestaan als zelfverdediging: ‘Als iemand je wil afmaken, dood hem dan als eerste!’ (Talmud Sanhedrin 72a); en voor de verdediging van anderen die zwaar bedreigd worden (Talmud Sanhedrin 72b). Moord is het doden van een onschuldige met voorbedachte rade (Nu. 35:31-4). Doodslag valt niet onder deze uitspraak (zie Nu. 35: 9-33).
- 12 Elie Holzer, p. 75.
- 13 Ibid., p. 77-78.
- 14 E.g. Professoren L. Feldman (Yeshiva University, NY) en A. Sagi (Bar Ilan University, Israel), A. Ravitsky, D. Hartman (Hebrew University, Jerusalem). ‘Zionisme heeft nog geen oplossing gevonden voor het metafysische, theologische aspect van verbanning. Het heeft een nationale heropleving teweeggebracht, maar geen religieuze verlossing. Historische tijd mag niet allen maar beoordeeld worden vanuit het perspectief van de eschatologische tijd.’ A. Ravitsky (1993) *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*. Tel Aviv: Am Oved Publishers, p. 209.
- 15 Ibid., p. 80.
- 16 BT Sanhedrin, 96 b.
- 17 Sifre Piska 171, Commentaar bij Deut. 21 ff. Zie ook Mishneh Sotah 8:7 en Talmoed Sotah 44b voor klassieke rabbijnse opvattingen; en Zohar, Bleich en

- Scolnic voor moderne en halachische (Joodse wettelijke) gedetailleerde uitwijdingen.
- 18 Bleich (1989).
- 19 Diker, p. 56.
- 20 Mishna Sotah 8:7; BT Sotah 44b.
- 21 Montgomery, p. 29.
- 22 Bereishit Rabba xxii.7.
- 23 Friedman, p. 400.
- 24 Rabbijn Ehraim Lunshitz geeft Abel de schuld. Het was oorspronkelijk Kaïns idee om God een geschenk aan te bieden (v. 3). Abel, die jaloers was op zijn oudere broer, 'bracht ook een geschenk mee (*gam*, v. 4)'. Als Abel niet zo streberig was geweest, zou Kaïn niet tot geweld gedreven zijn (commentaar *Klei Yakar* bij Gen. 4:4). Er wordt ook gesuggereerd dat Kaïn het slachtoffer is van Gods willekeur (Ds. Abeltje Hoogenkamp, winnaar van de Preek van het Jaar 2006. *Trouw*, 15 mei 2006, Verdieping). Maar de tekst geeft een zeer subtiele hint dat Kaïn de afwijzing over zichzelf afgeroepen heeft: hij gaf God slechts 'van het fruit van de bodem' – 'van het fruit', maar niet het beste van zijn eerste oogst (*bikkurim*) – maar Abel gaf 'de keur van zijn eerstelingen (*bechorot*) van zijn kudde' (Gen. 4:3). Dit lijkt er nog het meeste op alsof Kaïn een halfvergaan bosje bloemen schonk, terwijl Abel het beste van het beste gaf. Geheel toepasselijk en dus niet willekeurig 'besteedde God aandacht aan Abel en zijn geschenk' (let op de volgorde: eerst aan de persoon, dan pas aan het geschenk) 'terwijl Hij Kaïn en zijn geschenk negeerde' (v. 4-5).
- 25 Friedman, p. 396.
- 26 Montgomery, p. 17.
- 27 Midrash Tanhuma, a.l. Deze vorm van vertaling draait om de volgorde van twee onderwerpen, *semichoet parshiyot* (nevenschikking).
- 28 In de redundantie van de term 'vijanden' of v. 3-4.
- 29 Mishna Sotah 8:1, BT Sotah 44b.
- 30 Rashi, a.l.
- 31 Montgomery, p. 17.
- 32 De bron van de angst van soldaten is een onderwerp waar veel over gediscussieerd wordt (Mishna Sotah 8:5). R. Akiba legde het letterlijk uit, dat wil zeggen in de context van het slagveld: 'Hij kan niet in de gelederen staan en een getrokken zwaard verdragen.' Niet iedereen is geschikt om soldaat te zijn. Sommigen zijn te teerhartig of te fragiel. Alleen al de nabijheid van een gewapende strijdmacht werkt verlamdend. R. Jose de Galileër kijkt vanuit een psychologisch perspectief en schrijft hun verlies aan moed toe aan hun angst voor goddelijke bestraffing in de vorm van dood op het slagveld 'vanwege de zonden die hij had begaan'. Men moet zich de overwinning waardig voelen, overtuigd van zijn rechtschapenheid. Aarzelingen door gebrek aan zelfvertrouwen kunnen dodelijk zijn. Denk alleen maar aan de wanhopige offers die de zeelui aan boord van Jonahs schip aan God brachten uit angst gezondigd te hebben, om u ervan te overtuigen dat morele onzekerheid behoorlijk ontwrichtend kan werken (Jonah 1:16). Het slagveld kan mannen tot bidden aanzetten, maar ook hun zelfvertrouwen ondermijnen. De meest effectieve soldaat kan zijn bespiegelingen en twijfels opzij zetten als de slag begint. Hij vergeet zichzelf en concentreert zich alleen op zijn oorlogstaken.
- 33 BT Berachot 10a. In zijn commentaar op de Psalmen legt Rashi het woord *cha'ta'im* uit als equivalent van *chot'im*, bijvoorbeeld zondaren, maar in zijn commentaar op de Talmud accepteert hij Beruriah's' subtielere uitleg.
- 34 Deze indringende vragen komen uit spanningen in de traditie zelf, die nogal confronterend zijn voor iedereen die opgeleid is in bijbelse of rabbijnse moraliteit. De gangbare aanname, dat je in geval van een botsing tussen ethiek en Gods wil de ethiek moet laten varen, is onacceptabel. Deze zelfde vragen werden behandeld door S. Sivan in *Yediot Acharonot*, de krant met de grootste oplage in Israël (*Against Joshua*, 23 november 1993). De ideeën in dit gedeelte komen deels voort uit de congressen die georganiseerd werden als antwoord op

- Sivan (zie Joseph Tzvi Rimon). Joshua is het probleem niet, de Torah is het probleem. Hij is verplicht haar eisen op te volgen (Josh. 1:6-7): ‘Maar daarbinnen, in de steden... Allen moet u doden... om te voorkomen dat u de gruwelijke dingen die zij voor hun goden doen van hen overneemt, waardoor u tegen de Heer uw God, zou zondigen’ (Deut. 20:16-17).
- 35 Zohar, p. 245. Zie ook Bleichs (1977) verweer.
- 36 We kunnen een deel van Lacroixs scepsis wel begrijpen als hij zegt dat ‘de ethiek in de oorlog een ongerijmde bloedeloze nutteloze oefening lijkt te zijn’ (p. ix.).
- 37 Midrash Rabbah Numbers, xix:33, in Soncino Press, Engelse vertaling, vol. 11, p. 784.
- 38 Scolnic, p. 38. Lees bijvoorbeeld hoe de profet Oded de noordelijke Israëlieten de les leest omdat ze Gods bevel overdreden in de wijze waarop ze de zuidelijke Judeanen versloegen (11 Kron. 8:9-11).
- 39 Zoals die van de Arameanen tegen Shomron tijdens de regeerperiode van Ahab 11 (Koning 7:12).
- 40 Shalom Carmy, *The Origin of Nations and the Shadow of Violence: Theological Perspectives on Canaan and Amalek*. In: Marc Stern (red.) *Tradition*, pp. 57-88.
- 41 Zie Bleich (1989), p. 277 en diens voetnoot 39.
- 42 *Mishneh Torahh* — Seeds (*Sefer Zeraim*), Laws of Terumah (volume Zadden Regels van Opheffer) 1:5. Dit is gebaseerd op de Talmud BT Shavuot 9a.
- 43 *Mishneh Torahh*, Laws of Kings and Wars, 12:4.

Literatuur

- Bleich, David (1977) *Contemporary Halachic Problems*, Yeshiva University. New York, pp. 3-32.
- Bleich, David (1989) *Contemporary Halachic Problems. Vol. III, 'Preemptive War in Jewish Law'*, Yeshiva University, New York, pp. 251-292.
- Diker, Daniel (2005) A Return to Defensible Borders. Yoram Hazony (red.) *Azure: Ideas for the Jewish Nation*, no. 21, zomer 2005, pp. 52-83.
- Feldman, Louis (2004) *Remember Amalek!: Vengeance, Zealotry, and Group Destruction in the Bible According to Philo, pseudo-Philo, and Josephus*. Cincinnati.
- Friedman, Thomas L. (2005) *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century*, New York.
- Halevi, Pinhas (1984, 1992) *Sefer HaHinnuch* [vertaald door Charles Wengrov], vol. v. Deut. part 2, Mitvot 491-613. Jeruzalem: Feldeim Publisher, pp. 142-7; Mitzvot 525-9.
- Hirsch, Richard G. (1974) *Thy Most Precious Gift: Peace in Jewish Tradition*. New York: Union of American Hebrew Congregations.
- Holzer, Elie (2002) Military Force in the Religious Zionist Ideology of Rabbi Yitzhak Ya'akov Reines. In: Peter Medding (red.), *Jews and Violence: Images, Ideologies, Realities. Studies in Contemporary Judaism*, vol. xviii. New York, pp. 74-94.
- Marc Stern (gastred.) (2006) War and the Jewish Tradition, A Special Edition. *Tradition (A Journal of Orthodox Jewish Thought)*, vol. 39. no. 4, winter 2006, 124 pp. New York: Rabbinical Council of America.
- LaCroix, W.L. (1988) *War and International Ethics: Tradition and Today*. Londen: University Press of America.
- Marx, Tzvi (2002) Geweld in de naam van God: een Joods perspectief. P. Valkenberg (red.), *God en Geweld*. Budel.
- Tenachon*, Levenscyclus, nummer 15, februari 2006. Hilversum: Folkertsma Stichting voor Talmudica.
- Field-Marshal Viscount Montgomery of Alamein (1968) *A History of Warfare*. Londen.
- Rudolf, Otto (1958) *The Idea of the Holy* [vertaald door J. Harvey]. Londen en New York.
- Rimon, Joseph Tzvi *Moessar, Milchama ve'Kibboesj* (Ethics, War and Conquest) Kibbutz Ein Tsurim, nov. 1994, heruitgegeven in 2000 en opnieuw gere-

- digeerd door Amram Yannai en Meir Monitz. Artikelen door erkende Joodse wetenschappers: Rabbi Aaron Lichtenstien, Rabbi Judah Shaviv, Rabbi Jacob Madon, Rabbi Yoel bin Nun, prof. Shalom Rosenberg, David Nativ en prof. Abraham Grossman.
- Sagi, Avi (1996) *‘He Slew the Egyptian and Hid Him in the Sand’*: Jewish Tradition and the Moral Element. *Hebrew Union College Annual*, vol. LXVII. Cincinnati, pp. 55-76.
- Sagi, Avi (1994) The Punishment of Amalek in Jewish Tradition: Coping with the Moral Problem. *Harvard Theological Review*, 87, no. 3, pp. 323-346.
- Scolnic, Benjamin Edidin (2005) War and the Possibilities for Peace: A Response to Michael Gratzet’s ‘War and Peace’ in *Etz Hayim* [the Conservative Movement’s new Pentateuch]. *Conservative Judaism*, vol. 57, no. 3, lente 2005, pp. 33-48.
- Smelik, Klaas (2005) *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede: Bezetting en Bevrijding in de Bijbel*. Zoetermeer.
- Walzer, Michael (1977) *Just and Unjust Wars*. New York: Basic Books.
- Walzer, Michael (2003) M. Lorberbaum, N. Zohar A. Ackerman (red.) *The Jewish Political Tradition. Vol two: Membership*. New Haven: Yale University Press.
- Yannai, Amram (red.) (2000) *Mussar, Milchama veKibush* [Ethics, War and Conquest. Hebrew], Ein Zurim: Mischelet Herzog.
- Zohar, Noam (1995) Morality and War: A Critique of Bleich’s Oracular Halakha. In: Daniel Frank (red.), *Commandment and Community: New Essay in Jewish Legal and Political Philosophy*. Albany: State University of New York Press, pp. 245-258 [zie ook: J. David Bleich, Response to Noam Zohar en: Noam Zohar, Reply to David Bleich, pp. 259-273].